

Ověření platnosti Bernsteinovy teorie jazykové socializace v českém prostředí

Ivana Knausová

Způsobem komunikace mezi členy malé sociální skupiny – rodiny – se podrobně zabýval před 40 lety anglický sociolinguista a sociolog vzdělání Basil Bernard Bernstein. Ve své práci kladl velký důraz na dovednost verbální komunikace jedince, na komunikační úspěšnost a podtrhl s tím související úspěšnost ve vzdělávacích i životních drahách člověka. Na základě svých pedagogických zkušeností si povšiml, že verbální dovednost jedinců se liší v závislosti na jejich sociální příslušnosti. Svými výzkumy prokazoval, že existují rozdíly ve vývoji jazyka dětí, související s jejich rodinným prostředím. Tento autor již před 40 lety konstatoval, že existuje „jazyková bariéra“, tedy *nestejně jazykové dovednosti, kterými jsou vybaveny děti z nestejných rodinných prostředí* a k těmto nestejným dovednostem se váže i jejich případný studijní neúspěch. Skutečnost, že je jedinec ve vzdělávacím procesu neúspěšný, nemusí být zapříčiněna pouze jeho nedostatečnými intelektovými předpoklady, příčinou může být i jeho nejbližší sociokulturní prostředí, které ho vybaví méně vhodným, resp. nedostatečným typem komunikačního kódu. Právě Bernstein byl vůbec prvním autorem, který formuloval tezi o verbálním kódu a slovní zásobě, flexi i struktuře výpovědi v omezeném jazykovém projevu dětí z dělnických rodin a bohatším jazykovém projevu dětí z rodin příslušejících ke střední sociální vrstvě (Novák a Pstružinová, 1982, s. 6). Bernstein tvrdil, že rovnost *šancí ke vzdělání* je narušována příslušností jedince k určité sociální vrstvě.

Pojmový aparát

Chceme-li pochopit rozdíly, které si mohou děti do prostředí školy přinášet a které mohou ovlivňovat jejich výkon a současně i jejich školní úspěšnost, je vhodné se seznámit s **Bernsteinovou teorií jazykové socializace**. Klíčovým pojmem této teorie je pojem „kód“. Kódy představují určité formy verbálního plánování, tedy strategie výběru a organizace prvků řeči. Bernstein rozlišuje dva jazykové kódy, které jedinec ve své komunikaci – v závislosti na svém sociokulturním prostředí používá: **kód omezený** a **kód rozvinutý**.

Omezený jazykový kód charakterizoval Bernstein takto:

- krátké, gramaticky jednoduché, často neukončené věty, primitivní syntaktické struktury, dominují aktivní slovesné vazby;
- časté užívání spojovacích výrazů (např. no tak, prostě, teda);

- malý výskyt vedlejších vět, které by rozvíjely podmětovou část vět hlavních;
- omezené užívání přídavných jmen a příslovcí;
- limitovaný počet verbálních znaků pro vyjádření osobních reakcí, přání a mínění;
- Velký počet výrazů zdůrazňujících předcházející konstatování mluvčího, např. že ano, víte aj. (Rabušicová, 1991, s. 21).

Charakteristika *rozvinutého jazykového kódu* dle Bernsteina:

- gramatická správnost a logické uspořádání výpovědi, adekvátní pořádek slov;
- logická modifikace a logický důraz jsou vyjadřovány složitými větnými konstrukcemi – četné a rozvinuté věty vedlejší;
- vysoká frekvence předložek vyjadřujících logické, časové a prostorové vztahy;
- diferencované užívání hodnotících a specifikujících přídavných jmen a příslovcí;
- vysoká frekvence osobního zájmena „já“ (Průcha 1975, s. 16).

Rozvinutý jazykový kód se vyznačuje:

- explicitním vyjadřováním;
- univerzálností v tom smyslu, že všichni mluvící lidé mu mohou porozumět;
- relativní nezávislostí na kontextu, v němž je užíván.

Bernstein (1971, s. 42) uvádí, že příslušníci dělnické třídy, tedy *nižší sociální vrstvy*, *hovoří omezeným jazykovým kódem*. Jazyk u omezeného kódu je chudý, expresivní předpoklady jsou omezené, neumožňují dětem produktivně navázat kontakty s dospělými, zejména v poznávacích aktivitách. U rozvinutého neboli propracovaného kódu je jazyk komplexnější, diferencovanější a bohatší. Užívání tohoto jazykového kódu v komunikaci je charakteristické *pro střední sociální vrstvy*.

Bernstein svou teorii jazykových kódů úzce spojil se sociálním rozvrstvením společnosti; v kontextu své teorie jazykových kódů se zaměřil na „nižší“ a „střední“ sociální vrstvy.

Nižší vrstvy charakterizuje Bernstein takto:

- je pro ně typická podřízenost cizí autoritě;
- zabývají se převážně monotónní manipulací s věcmi, není zde žádný prostor pro vlastní rozhodování;
- práce jim slouží jako prostředek k zajištění existence – prostřednictvím práce se nerealizují;
- v důvěrně známých primárních skupinách vystačí s omezeným počtem

syntaktických variant, nejsou vedeni k tomu, aby vyjadřovali své individuální zvláštnosti;

- předpokládají, že jejich blízcí uvažují stejně jako oni. (Keller, 1999; Rabušicová, 1991)

Charakteristika *středních vrstev*:

- manipulují se symboly a jejich prostřednictvím s druhými lidmi;
- mají možnost alespoň částečně ovlivňovat podmínky práce druhých;
- mají vysoké aspirace, dlouhodobé sociální jistoty;
- mají možnost individuálního sociálního vzestupu (právě individuální vzestup v povolání tvoří základ jejich hodnotové orientace);
- vyžaduje se u nich schopnost vyjádřit stanovisko;
- již od dětství jsou jejich příslušníci záměrně cvičeni ve verbálním vyjadřování názorů a postřehů, v prosazování své individuality.

Je třeba doplnit, že *střední vrstvy (zvláště s vyšším vzděláním)* jsou Bernsteinem charakterizovány jako relativně autonomní ve svém zaměstnání, svobodné v rozhodování o svém pracovním postupu i svém soukromém životě, neboť žijí v méně „svázané“ společenské struktuře (Rabušicová, 1991, s. 20).

Podle Bernsteina rozdíl v užívání jazykových kódů v závislosti na sociální stratifikaci má dalekosáhlé edukační důsledky: děti z nižší sociální vrstvy mají potíže ve školním vzdělávání, neboť jejich *omezený jazykový kód je jednou z příčin jejich horšího prospěchu* ve srovnání s dětmi ze středních sociálních vrstev, a to dále vede k různým omezením v jejich životním uplatnění atd. (Průcha, 2002, s. 126–7)

Výzkumné šetření

Vzhledem ke skutečnosti, že v České republice nebyla Bernsteinova teorie jazykových kódů podrobena žádnému zkoumání, realizovali jsme výzkumné šetření, které se na výše uvedenou problematiku zaměřilo. Jednalo se o kvantitativní výzkum v kombinaci s komentáři kvalitativního charakteru.

Formulace výzkumných úkolů

V úvodu šetření byla položena otázka, zda je Bernsteinova teorie jazykové socializace platná i v jiném jazykovém prostředí a je-li možno tuto teorii považovat za platnou i v českém prostředí v současné době.

Výchozí otázkou rovněž bylo, do jaké míry je reálné určit v současné české společnosti příslušnost rodiny k určité sociální vrstvě.

- Jak lze skutečně dostatečně determinovat sociální vrstvu v současné společnosti?
- Je možné v českém prostředí prokázat vazbu mezi užíváním rozvinutého jazykového kódu a příslušností rodiny ke středním sociálním vrstvám?

Následovala otázka navazující a doplňující: Existuje vazba mezi školní úspěšností dítěte a příslušností jeho rodiny k určité sociální vrstvě?

- Je žák, který umí používat rozvinutý jazykový kód ve škole úspěšnější než ten, který tento kód neovládá?
- Existuje rozdíl mezi jazykovou vybaveností dětí příslušníků různých sociálních vrstev?

Zda je možno identifikovat oba typy jazykových kódů i v českém současném prostředí, jsme nezkoumali. (Odpověď na tuto otázku však výzkumné šetření přineslo; analýza výpovědí respondentů umožnila zřetelnou identifikaci jazykových kódů.) Na základě těchto formulovaných úkolů jsme stanovili hypotézy.

Stanovení hypotéz

1. Výchozí, hlavní hypotéza

Předpokladem školní úspěšnosti dětí je dovednost komunikovat rozvinutým jazykovým kódem. Vyjadřovací dovednosti dětí jsou převážně determinovány rodinným prostředím a v něm především vzdělanostní úrovní rodičů, resp. matky. Mezi užíváním určitého jazykového kódu při komunikaci jedince a jeho příslušností k určité sociální vrstvě existuje vazba.

2. Dílčí hypotézy

H1: Školní úspěšnost dítěte je spojena s jeho dovedností užívat rozvinutý jazykový kód.

H2: Dovednost užívání rozvinutého jazykového kódu je podmíněna zejména příslušností rodiny, z níž dítě pochází, ke středním sociálním vrstvám.

H3: Omezeným jazykovým kódem komunikují častěji děti z rodin, které náleží do nižší sociální vrstvy.

Charakteristika zkoumaného souboru žáků

Výzkum jazykové socializace byl orientován na žáky staršího školního věku. Zkoumaný soubor tvořili pouze žáci 6. tříd ZŠ, jejichž celkový počet byl 322.

Tabulka 1 charakterizuje zkoumaný soubor jako celek dle všech zjištěných kritérií.

Sociální příslušnost rodin, z nichž žáci pocházeli, byla určena pouze na základě žáky udaného nejvyššího dosaženého vzdělání matky. Vzdělání *základní a vyučena* se stalo indikátorem příslušnosti rodiny k nižším sociálním vrstvám; vzdělání ukončené *maturitou* a vzdělání *vyšší* bylo považováno za indikátor příslušnosti rodiny ke středním sociálním vrstvám. Z tabulky 1 je patrné, že ve zkoumaném souboru převažují respondenti ze středních soci-

Tab. 1: Charakteristika zkoumaného souboru žáků

Sociální vrstva	<i>Nižší</i>	<i>Střední</i>	<i>Celkem</i>
<i>celý soubor</i>	95	227	322
Vzdělání matky			
Základní	13	0	13
Vyučena	82	0	82
Středoškolské	0	155	155
Vysokoškolské	0	72	72
Pohlaví			
Dívky	35	129	164
Chlapci	60	98	158
Prospěch z JČ			
1	6	68	74
2	34	114	148
3	39	44	83
4	16	1	17

álních vrstev. Nejvíce matek žáků ze zkoumaného souboru dosáhlo středoškolského vzdělání, nejméně mělo vzdělání základní.¹

Pro zjištění školní úspěšnosti jsme zaznamenali u každého žáka prospěch z jazyka českého v pololetní klasifikaci probíhajícího školního roku, neboť k problematice jazykových kódů má právě jazyk český nejblíže.

Ve výzkumném šetření bylo zohledněno pouze vzdělání matky žáka. Bylo tomu tak z těchto důvodů:

- Matka obvykle tráví s dítětem nejvíce času, nejvíce s ním komunikuje a v rámci primární socializace dítě nejvíce ovlivní. Vliv vzdělání matek je na úroveň verbalizace vlastních dětí silnější (Novák a Pstružinová, 1982, s. 97);
- V neúplných rodinách (téměř ve všech případech) matka dítě nadále vychovává a prvořadě se podílí na jeho socializaci, včetně socializace jazykové (vysoká rozvodovost a existence vysokého počtu neúplných rodin v době výzkumů Bernsteina na rozdíl od současné doby nebyla běžně se vyskytujícím jevem).

Metodika šetření

Vzhledem k cílům práce spočívalo těžiště šetření v metodě terénního výzkumu a v následné kvantitativní analýze získaných informací. Z výzkum-

¹Získat údaj o vzdělání rodičů žáka, resp. matky bylo velmi potřebným a významným úkonem z důvodu určení příslušnosti žáka k sociální vrstvě. Vzdělání bylo pro toto přiřazení kritériem jediným. Jiné údaje týkající se rodinného prostředí nebylo možno z důvodu ochrany osobních dat požadovat.

ných technik jsme se opírali o vlastní výzkumný nástroj, zkonstruovaný pro potřeby našeho šetření. Tento nástroj měl charakter zadání písemného úkolu žákům.

Struktura písemného úkolu

Na předložený list žáci zaznamenali stupeň dosaženého vzdělání rodičů. Následující dva úkoly se týkaly jazykových kódů. První úkol představoval popis děje na obrázku, který byl každému žákovi se stručnými pokyny předložen. Tento obrázek znázorňoval konkrétní dopravní situaci u přechodu pro chodce. Žáci byly požádáni, aby si všímali jednotlivých postav, popsali situaci na obrázku, představili si, co by se mohlo přihodit. Navazující druhý písemný úkol spočíval ve výpovědích žáků na abstraktní téma.

Výzkumné šetření pokračovalo formou polostrukturovaného interview výzkumníka s každým jednotlivým žákem. Pro možnost komparace byly žákům v úvodu rozhovoru pokládány stejné otázky, zaměřené na:

- volnočasové aktivity (zájmové kroužky po skončení vyučování, víkendové činnosti);
- prožití prázdnin – uplynulých i očekávaných;
- hobby ve volném čase (sport, četba, hudba, chov zvířete, návštěva prarodičů a příbuzných, hry se sourozencem, s vrstevníky).

Poté byla provedena analýza všech získaných údajů, týkajících se jazykové stránky dovedností dětí. K vyhodnocení získaných údajů a testování hypotéz jsme použili testu nezávislosti (testovacího kritéria χ^2 pro kontingenční tabulku); těsnost závislosti znaků jsme posuzovali pomocí Pearsonova koeficientu, kdy jsme se zaměřili na zjištění, zda mezi nimi existuje významný vztah. Pro úplnost uvádíme, že výzkumné šetření bylo doplněno kvalitativní deskripcí osobnosti, rodinného prostředí, náplně volného času a výpovědí osmi vybraných zástupců žáků obou sociálních vrstev ze zkoumaného souboru a rovněž polostrukturovaným interview malého rozsahu s vyučujícími v navštívených základních školách.

Analýza obsahu písemných a ústních výpovědí

Při přípravě výzkumu jsme vycházeli z teoretických poznatků týkajících se problematiky jazykových kódů Bernsteinovy teorie jazykové socializace. Na tomto základě jsme identifikovali klíčové znaky jazykových kódů a na ně ve výzkumném šetření zaměřili pozornost. Jednalo se o znaky, které sloužily jako *identifikátory jazykových kódů*:

1. výskyt krátkých, jednoduchých vět;
2. výskyt rozvinutých souvětí;
3. výskyt plevelných slov;
4. výskyt opakovaných slov;

5. výskyt osobních zájmen, jejichž smysl má být pochopen z kontextu;
6. výskyt specifikujících a hodnotících přídavných jmen;
7. výskyt příslovečných určení a přívlastků;
8. pořádek slov ve větě;
9. slovní zásoba.

V této části výzkumného šetření se jednalo o převedení obsahu souvislých textů, které byly povahy kvalitativní (slova, věty, souvětí aj.) na kvantitativní míru. Po kontrole a následném zakódování byly údaje zpracovány za pomoci systému SPSS/PC+ ve třídění 1. a 2. stupně odděleně za písemný i ústní projev.

Četnost, resp. frekvence užívání výše uvedených jednotlivých znaků byla testována v souvislosti s příslušností mluvčího k určité sociální vrstvě; mezi těmito dvěma proměnnými byla statisticky zjišťována významná souvislost.

Výsledky výzkumného šetření, vyhodnocení hypotéz

Zkoumání verbálních dovedností žáků přineslo relativně ucelený soubor informací, týkající se jejich komunikačních dovedností v závislosti na jejich rodinném i školním prostředí.

Výzkumné šetření obecně podporuje a přijímá výchozí, **hlavní hypotézu**, týkající se skutečnosti, že existuje vazba mezi dovedností užívání určitého jazykového kódu a příslušností jedince, resp. jeho rodiny k určité sociální vrstvě. Potvrzujeme, že vyjadřovací dovednosti dětí jsou převážně determinovány rodinným prostředím a v něm především vzdělanostní úroveň rodičů, zvláště matky. Dovednost jedince komunikovat rozvinutým jazykovým kódem je skutečně předpokladem pro jeho školní úspěšnost.

Vyhodnocení dílčích hypotéz

- **Dílčí hypotéza H1:** *Školní úspěšnost žáka je spojena s jeho dovedností užívat rozvinutý jazykový kód.*

Hypotéza byla výzkumným šetřením a statistickým testováním potvrzena.

Užívá-li žák ve svém verbálním projevu rozvinutý jazykový kód, znamená to, že dokáže vhodně volit slova, formulovat myšlenky, uvědomuje si logické souvislosti a disponuje bohatou slovní zásobou. Ve vztahu ke školní úspěšnosti uvedené signalizuje, že žák dovede učební látku srozumitelně vysvětlit, je schopen se adekvátně vyjadřovat i v jiných školních předmětech, nejen v jazyce českém, a bývá tedy ve škole hodnocen jako úspěšný. Převážná většina žáků ze zkoumaného souboru, v jejichž projevu jsme zjistili identifikátory rozvinutého jazykového kódu, byla v jazyce českém klasifikována známkou „výborný“ či „chvalitebný“.

- **Dílčí hypotéza H2:** *Schopnost užívání identifikátorů rozvinutého jazykového kódu je podmíněna příslušností rodiny, z níž jedinec pochází, ke středním sociálním vrstvám.*

Hypotéza byla potvrzena.

Velmi častý výskyt identifikátorů rozvinutého jazykového kódu byl zjištěn u nadpoloviční většiny žáků ze zkoumaného souboru patřících do středních sociálních vrstev.

V průběhu našeho výzkumného šetření však vyplynula skutečnost, že v současné české společnosti existuje a stále se zvyšuje počet lidí, jejichž projev i způsoby jednání jsou kultivované, nicméně do středních vrstev *nemohou* být zařazeni. Dosaženým stupněm formálního vzdělání jsou tyto osoby předurčeny k zařazení do nižší sociální vrstvy. Tito lidé učí své děti komunikovat prostřednictvím předávání znalostí a objasňováním okolního světa rozvinutým komunikačním kódem.

V této souvislosti dodáváme, že ve zkoumaném souboru se také vyskytli žáci z nižší sociální vrstvy, kteří svými optimálními verbálními dovednostmi a kultivovanou výpovědí jednoznačně prokázali existenci znaků rozvinutého jazykového kódu v projevu; tato skupina však nebyla statisticky dostatečně početná pro případné nepřijetí hypotézy H2.

- **Dílčí hypotéza H3:** *Omezeným jazykovým kódem komunikují častěji děti z rodin s příslušností k nižší sociální vrstvě.*

Hypotéza byla potvrzena.

Naše výzkumné šetření potvrdilo skutečnost, že pokud byl v projevu respondenta jednoznačně identifikován pouze omezený jazykový kód, jednalo se o jedince z rodiny náležící do nižší sociální vrstvy. Uvedené výsledky potvrzují platnost výše uvedené hypotézy – projev respondentů z nižší sociální vrstvy se ve velké většině zúžuje na užívání prvků omezeného jazykového kódu při komunikaci.

Na doplňující otázku *zda lze jazykové kódy identifikovat rovněž v českém prostředí*, jsme odpověď vyvodili: *Jazykové kódy jsme schopni identifikovat rovněž v českém prostředí.*

V průběhu výzkumného šetření se naskytl obraz dostatečně velkého počtu respondentů, v jejichž verbálních projevech jsme všechny znaky, které identifikují oba typy jazykových kódů, rozpoznali. Výpovědi respondentů obsahovaly tyto znaky tak, jak je Bernstein vymezil.

Závěr

Mezi žáky základních škol a různých sociálních vrstev tedy existují zjistitelné rozdíly v úrovni verbálních dovedností. Tyto rozdíly se projevují *užíváním určitých jazykových kódů*, které komunikační výpověď ovlivňují.

Výskyt určitého jazykového kódu závisí na dovednosti jedince rozlišit komunikační situaci. Z výzkumného šetření vyplynulo, že určitý počet žáků z rodin z nižší sociální vrstvy se dokáže situaci přizpůsobit a vyjádřit se i rozvinutým jazykovým kódem. Vyučovací proces pro ně takovou situaci představuje.

Získané výsledky podpořily námi stanovené hypotézy. Opíráme-li se o tyto výsledky, můžeme se přiklonit k tvrzení, že rozdílné sociální, ekonomické a kulturní prostředí může zapříčinit nejen rozdílné verbální dovednosti, ale i rozdílné výkony ve škole.

Analýza verbálních výpovědí žáků odhalila v oblasti jazykové socializace určité souvislosti a vztahy. Přesvědčivě prokázala, že prostředí primární sociální skupiny – *rodiny* – ovlivňuje jedince nejen ve způsobu a dovednosti komunikace, ale i v mnoha dalších ohledech souvisejících se společenským životem. Skutečnost, že rodinné prostředí dítěte školního věku, determinované vzdělaností úrovní matky, patří k významným činitelům ovlivňujícím jeho školní výkonnost, podporujícím anebo brzdícím jeho vývoj (Hvozdík, 1970, s. 25), byla námi provedeným výzkumným šetřením potvrzena.

Na podkladě výsledků výzkumného šetření včetně statistického vyhodnocení hypotéz lze tvrdit, že rozdíly ve vyjadřování žáků ve vazbě na jejich rodinné prostředí skutečně existují; rovněž otázka školní úspěšnosti v závislosti na užívání určitého jazykového kódu byla potvrzena. Konstatujeme, že lze *Bernsteinovu teorii jazykové socializace považovat za platnou i v současném českém prostředí.*

Literatura

- BERNSTEIN, B. *Class, Codes and Control. Volume I – Theoretical Studies towards a Sociology of Language*. 1. vyd. London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1971. 238 s. ISBN 0-7100-7060-8.
- HVOZDÍK, J. *Psychologický rozbor školských neúspěchů žáků*. 1. vyd. Bratislava, 1970. 313 s.
- KELLER, J. *Úvod do sociologie*. 1. vyd. Praha: Slon, 1999. 198 s. ISBN 80-85850-25-7.
- NOVÁK, Z., PSTRUŽINOVÁ, J. *Verbální složka intelektové schopnosti žáků*. 1. vyd. Praha: Academia, 1982. 109 s.
- PRŮCHA, J. Bernsteinova teorie o vztahu jazyka, vzdělání a sociální třídy. *Pedagogika*, 25, 1975, č. 1, s. 15–32.
- PRŮCHA, J. *Moderní pedagogika*. 2. vyd. Praha: Portál, 2002. 481 s. ISBN 80-7178-631-4.
- RABUŠICOVÁ, M. *K sociologii výchovy, vzdělání a školy*. 1. vyd. Brno: FF MU, 1991. 123 s.
- KNAUSOVÁ, I. Ověření platnosti Bernsteinovy teorie jazykové socializace v českém prostředí. *Pedagogická orientace* 2002, č. 2, s. 99–107. ISSN 1211-4669.

Adresa autorky: Mgr. Ivana Knausová, Pedagogická fakulta UP, Žižkovo nám. 5, 771 40 Olomouc